

ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО І ПОВСТАННЯ БОЛГАР У СЕРЕДИНІ 80-Х РОКІВ XII СТ.

О. Б. Козачок

Козачок О. Б. Галицьке князівство і повстання болгар у середині 80-х років XII ст. Переглянуто роль руського населення Нижнього Подунав'я в антивізантійському повстанні болгар з середини 80-х років XII ст. З'ясовано, що думка про допомогу Галицького князівства Болгарії під час повстання ґрунтується на таких аргументах: географічна близькість, ймовірне перебування у Галичі на початку XIII ст. спадкоємця болгарського престолу Івана Асеня II та результати співставлення відомостей візантійських хронік зі свідченнями «Слова о полку Ігоревім». Зроблено висновок, що восени 1186 р. військову підтримку болгарам надали бродники.

Ключові слова: Візантія; Галицьке князівство; Друге Болгарське Царство; бродники; повстання болгар; Нижнє Подунав'я.

Козачок О. Б. Галицкое княжество и восстание болгар в середине 80-х годов XII в. Рассмотрена роль русского населения Нижнего Подунавья в антивизантийском восстании болгар с середины 80-х годов XII в. Установлено, что мысль о помощи Галицкого княжества Болгарии во время восстания основывается на таких аргументах: географическая близость, вероятное пребывания в Галиче в начале XIII в. наследника болгарского престола Ивана Асеня II и результаты сопоставления сведений византийских хроник со свидетельствами «Слова о полку Игореве». Сделан вывод, что осенью 1186 г. военную поддержку болгарам предоставили бродники.

Ключевые слова: Византия; Галицкое княжество; Второе Болгарское Царство; бродники; восстание болгар; Нижнее Подунавье.

Kozachok O. B. The Galician Principality and the Bulgarian uprising in the mid 80s of the 12th century. Role of the Rus population of the Lower Danube in the Bulgarian anti-Byzantine uprising from the mid 80s of the 12th century is reconsidered in the paper. It was found out that the idea of aid of the Galician Principality to the Bulgarians during the uprising is based on the following arguments: geographical proximity, probable stay in Galicia in the early 13th century the heir to the Bulgarian throne Ivan Asen II and the results of comparison of data of the Byzantine chronicles with data of "The Lay of Igor's Campaign". It is concluded that in autumn of 1186 Brodnics provided Bulgarians with military aid.

Keywords: Byzantium; the Galician Principality; the Second Bulgarian Tsardom; the Brodnics; the Bulgarian Uprising; the Lower Danube Region.

Микита Хоніат у похвальній промові Ісааку II Ангелу, яку датують 1190 р.¹, описував останні звитяги імператора. Розповідаючи про поразку, завдану болгарам 1186 р., він відзначив, що на боці повстанців були «скіфи» (половці) та «ті з Вордони, які зневажають смерть, гілка тавроскіфів, народ, що також поклоняється Арею, допомагали варварам на Гемі, схилились разом з ними, переможеними, і разом загинули» [переклад за Геннадієм Літаврнім²]: «Σκύθαι μὲν γάρ, ἔθνος ἀδουλωτον ἐς δεῦρο ἄξεινόν τε καὶ λίαν Ἀρήϊον, καὶ οἱ ἐκ βορδόνης οὗτοι τοῦ θανεῖν ὑπερόπται καὶ Ταυροσκυθῶν ἀποσπάδες, γένος δὲ καὶ οὗτοι κάτοχον Ἄρει, τοῖς κατὰ τὸν Αἴμον ξυναράμενοι βαρβάρους συνπέκυσαν αὐτοῖς ἡττηθεῖσι καὶ συναλώλοντο»³. Цей фрагмент промови спричинив дискусію щодо причетності руського населення Нижнього Подунав'я до повстання болгар. У виразі «οἱ ἐκ βορδόνης» Федір Успенський розпізнав спотворену назву «бродників», а під «тавроскіфами» звично мали проглядатися руси. Тому, переважно, у союзниках болгар вбачають бродників⁴.

Зіставляючи свідчення «Слова о полку Ігоревім» з даними візантійських джерел про перебіг болгарського повстання, спершу Михайло Тихомиров, потім Леонтій Войтович схилилися до визнання певного стосунку галицького володаря Ярослава Володимировича до подій середини 80-х років, адже територія бродників перебувала у межах впливу Галицького князівства. Крім того, через підконтрольні Галичу Нижнє Подунав'я і Подністров'я на допомогу болгарам проходили половецькі війська⁵. На думку Л. Войтовича, «відроджена Болгарська держава не могла в короткий час організувати власне ли-

царське військо, тому на перших етапах Асені спиралися на галицьку допомогу (тих, що походять з Вордони), половців та волохів»⁶.

Погоджуючись з тезою про підтримку русами болгар, дослідники не вдаються до глибокого аналізу ситуації. Відсутність зацікавлення – наслідок малочисельності джерел. Промови та листи Микити Хоніата впроваджено до наукового вжитку значно пізніше, ніж його «Історія», понад століття тому. У літературі, звично використовуючи хроніку, згадану промову часто оминають увагою. Інші джерела цього епізоду не фіксують, тому «руське питання» у загальному контексті досліджень повстання фігурує рідко. Якщо ж вказаний уривок аналізується, то повідомлення про тавроскіфів-бродників часто відносять до куманів, вбачаючи в них головних союзників болгар⁷.

Потребу заново розглянути роль руського населення Нижнього Подунав'я у повстанні болгар зумовила поява нових досліджень щодо бродників та суперечок навколо їх участі, сприйняття якої коливається від епізодичної появи на сторінках болгарської історії до внеску у відновлення Болгарської держави. З'ясування причетності до подій Галицького князівства дасть змогу краще зрозуміти характер його відносин з Візантією наприкінці XII ст.

У 80-х роках Візантійська імперія переживала кризу через внутрішні та зовнішні виклики: нависла небезпека з боку Іконійського султанату, Венеції, Угорщини, ймовірність нового виступу сербів за угорської підтримки й утворення болгарсько-половецької коаліції. Поглинуті внутрішніми негараздами, Константинополь і Галич не контактували. Зважаючи на амбіції Візантії у церковній сфері, істотного значення для імперії в цей час набули відносини з Київським князівством⁸. Лише під 1185 р. Михаїл Хоніат повідомив про прибуття до Константинополя посольства «скіфа», під яким розуміють галицького князя⁹. Про результати візиту нічого не відомо. Проте, саме цей час вважають переломним у галицько-візантійських відносинах. Вбивство двоюрідного брата князя Ярослава – Андроніка (вересень 1185 р.)¹⁰ та відсутність підтвердження союзу під час посольства спровокувало розірвання відносин і, як вважають, це вилилося у рішення галицького князя підтримати болгарських повстанців¹¹.

З переходом Болгарії під владу Візантійської імперії й активним рухом кочовиків через Нижнє Подунав'я, русько-болгарські зв'язки ослабли, оскільки Русь і Болгарію відділяли печеніги, потім половці¹². За все XII ст. у джерелах немає звісток про русько-болгарські чи, конкретно, болгарсько-галицькі відносини. Але В. Татішев під 1152 р. залишив повідомлення про намір київського князя Ізяслава Мстиславовича помститися Володимиркові Володаревичу, для чого, однак не мав достатніх військових сил. Натомість «Володимирко, значну допомогу від болгар отримуючи, сильний був»¹³... дізнавшись, що угорський король, увійшовши в згоду з Ізяславом великим князем, на нього хочуть йти, велів негайно всім своїм військам від Дунаю і цього боку Дністра до Галича збиратися, а також найняв болгар і сербів 30 000, які, прийшовши за гроші, стали на Дністрі поблизу Галича. І було його військо більше 70 000»¹⁴. У продовженні розповіді про київсько-угорську кампанію проти галицького князя, вказано: «Зійшлися на тому, щоб рано-вранці йти всім до ріки Сан, де Володимирко зі своїми полками і найманими болгарами, з немалим військом, укріпившись, стояв»¹⁵. Цієї інформації не підтверджують літописні дані, тому говорити про галицько-болгарську військову взаємодію не випадає. Відомо лише про підтримку торгівельних, культурних і релігійних зв'язків між Тирново та Галичем.

Четверта (за XII ст.) візантійсько-угорська війна завершилася мирним договором 1185 р. й союзом на противагу німецько-норманському об'єднанню. Політичний союз закріпив шлюб Ісаака II Ангела з донькою угорського короля Бели III – Маргаритою¹⁶. Підвищення податків для покриття витрат на весілля стало однією з причин повстання¹⁷. Дослідники приділяють цьому фактору чи не найбільше уваги¹⁸. Як писав Георгій Акрополіт, з болгар тоді взято більше, ніж з інших провінцій¹⁹. Інший чинник – відмова імператора зарахувати Петра і Асеня до військового прошарку²⁰. На думку Ф. Успенського, обурення новим податком та відмова братам у військового звання не могли бути безпосередніми причинами повстання. Візантія одразу не сприйняла серйозно процесів, які відбувалися у Болгарії²¹.

Зважаючи на відсутність прямих вказівок щодо участі русів у подіях середини 80-х років та порушене датування в «Історії» Микити Хоніата, складно зрозуміти, коли «тавроскіфи з Вордони» разом з болгарами вступили до боротьби. За Хоніатом послідовність подій така: 1) підвищення податків і реквізиція худоби для організації весілля Ісаака II, що

викликає гнів «варварів Гемської гори»; 2) брати Асені прибувають до імператора, натякаючи на дії проти ромеїв; 3) шлюб Ісаака II Ангела; 4) початок конфронтації з болгарами та зміна керівництва візантійської армії. Спочатку Ісаак II призначив свого дядька севастократора Іоана, якого згодом зазідодрив у намірах посісти царство²². Потім командування військом покладено на зятя імператора – Іоана Кантакузіна²³, проте він невдало вів війну проти повстанців. Його заступив полководець Алексій Врана, який розпочав бунт і проголосив себе імператором в Адріанополі. Така ситуація сприяла активності повстанців у фракійській низовині. Більшість дослідників погоджуються з таким датуванням: листопад 1185 р. – Асені з'являються на аудієнції у візантійського імператора; листопад–грудень – укладення візантійсько-угорського миру та підвищення податків; кінець 1185 чи початок 1186 р. – шлюб²⁴; весна 1186 – початок повстання²⁵.

Організований збройний виступ болгар почався влітку 1186 р. з території північно-східних Балкан, де влада ромеїв була значно слабшою, ніж у рівнинних областях²⁶. Тоді Ісаак II здійснив першу кампанію проти повсталих²⁷. Як наслідок, Асені були змушені шукати підмоги за Дунаєм. Микита Хоніат тричі писав про переправу болгар через Дунай за підкріпленням. Перші два випадки стосувалися цього походу, третій – пізнішого. Отже, повстанці, перейшовши Дунай, з'єдналися із сусідніми скіфами: «τὸν Ἰστρον ὄρησαν καὶ τοῦτον διοπλωῖσάμενοι τοῖς ἐκ γειτόνων Σκύθαις προσέμιξαν»²⁸. Набравши численне союзне військо, «варвари» повернулися до Болгарії: «τὸν Ἀσάν βάρβαροι τὸν Ἰστρον διαβάντες καὶ τοῖς Σκύθαις συμμαχοῦντες πλείστον ἐκείθεν συμμαχικοῦ, καθὼς ἤρουντο, στρατολογήσαντες ἐς τὴν πατρίδα Μυσιάν ἐπαῆκον»²⁹. Восени 1186 р. до болгар доєдналися половці та руси³⁰. Половцям в обмін на військовоу допомогу Асені обіцяли свободу дій на ромейських землях – грабунки³¹. На думку В. Пашуто, союзниками болгар стали якраз згадані в літописі «подунайці» чи «поістрійські скіфи» візантійських джерел³².

Повернімося до тексту цитованої промови Микити Хоніата й спробуємо ідентифікувати ким були задунайські союзники болгар. Співвіднесення «οἱ ἐκ Βορδόνης» з бродниками Ф. Успенський пояснив тим, що «для грека природніший вираз Βορδὸνα, ніж Βροδὸνα, тобто бродня»³³, і навіть приклади спотворень назви «землі бродників» у латиномовних джерелах першої половини XIII ст. В угорських документах королі, розпоряджаючись трансільванськими землями, позначали територію на схід від Угорщини: «terram que vadit usque ad terminus Prodnicorum» (1222 р.)³⁴, «terre Borotnik» (1223 р.)³⁵. Папа Григорій IX у своїх дорученнях 1227, 1231 рр. писав про ведення місіонерської діяльності «in Cumania et Brodinia terra», «in Cumanorum et Brodnicozum provinciis»³⁶. Востаннє бродники («Brodnicis») фігурують у листі Бели IV до папи Інокентія IV 1254 р.³⁷.

Федон Малінгудіс, прийнявши деякі висновки Федора Успенського, твердив, нібито від спотвореного Вордона складно утворити етнікон «бродники», тому йшлося про половців³⁸. Він аргументував це літописним переказом, за яким бродники жили на схід від Дніпра³⁹. Це твердження виникло внаслідок упущення з уваги свідчень згаданих угорських грамот. Як зауважив Олександр Головка, «автори візантійських, угорських та римських пам'яток мали уявлення лише про найближче до кордонів їх держав населення, тим більше, що ці відомості пов'язані з конкретними політичними діями»⁴⁰, тому використання лише одного пласту джерел дає викривлений погляд на ситуацію. До того ж, значення «бродити» Ф. Малінгудіс виводив від «блукати», а не «переходити брід», що, на його думку, є підтвердженням вказівки на половців⁴¹. Додатковим аргументом слугувало виявлене на лівобережжі Дунаю поселення «Куманський брід», відтак бродники – теж кумани⁴². Відкликаючись до повідомлення літопису про похід придніпровських половців до Дунаю 1187 р., Ф. Малінгудіс протрактував його прикладом допомоги болгарам⁴³. Однак досить складно пов'язати похід 1187 р. з перебігом повстання, адже половці стали його учасниками попереднього року. Крім того, якщо опиратися на Хоніата, територія болгарських союзників починається за Дунаєм. Г. Літаврін, не відкидаючи ідеї співучасті придніпровських половців, вказав на логічність пошуку союзників поблизу театру подій⁴⁴, адже повстанці одразу поверталися до «Мізії», й, очевидно, не могли розраховувати на швидку допомогу здалеку.

Причину наполегливого ототожнення бродників з куманами можна зрозуміти. Про їхню військову допомогу болгарам відомо на усіх етапах повстання. У промовах ефеського митрополита Георгія Торніка, посланнях до Ісаака II Ангела візантійських риторів XII ст.

Сергія Коливі та Іоана Сіропулоса союзниками болгар виступали кумани⁴⁵. Як засвідчують західноєвропейські хроніки, надалі половці брали участь у походах болгарського царя Калояна (1197–1207)⁴⁶. Факти спільних дій бродників і кочовиків на боці болгар та в битві на р. Калці для деяких дослідників слугують підтвердженням того, що їх основу становили тюрки⁴⁷. О. Головка, проаналізувавши свідчення Суздальського та Галицько-Волинського літописів, дійшов висновку: «Під час подій 1223 р. різні частини слов'янського населення півдня опинилися в різних таборах воюючих. Бродники, про яких є згадки в Суздальському літописі, мешкали в регіоні від Дону до Дніпра. Їм першим загрожували монголо-татарські війська, особливо після розгрому східного об'єднання половців на чолі з Юрієм Кончаковичем. Саме така ситуація змусила їх перейти на бік ворогів. Населення ж Подністрів'я та низин Дунаю – «выгонцы Галичкыя» – підтримало коаліцію південно-руських князів»⁴⁸.

Все ж, більшість дослідників наполягають на переважанні слов'янського елемента серед бродників⁴⁹. Підтвердження цьому знаходять у літописі під 1223 р.⁵⁰ – розповіді про те, як воевода бродників Плоскиня цілував хрест київському князеві Мстиславу⁵¹, та угорських джерелах, де під 1247 р. волозького воеводу названо слов'янським іменем Всеслав чи Станіслав⁵². Пламен Павлов вважає природним союз болгар з бродниками, адже ті, як слов'яни, православні, маючи схожу мову, могли легше домовитися, а те, що вони охороняли броди, були «людьми меча» і, як писав дослідник, «перебували в тісному контакті з куманами», пояснює їх залучення до повстання⁵³.

Г. Літаврін звернув увагу, що Микита Хоніат писав не про «скіфів з Вордони», як твердив Ф. Малінгудіс⁵⁴, а «тавроскіфів» і це переводить дискусію в інше русло. Тому Г. Літаврін запропонував розглянути проблему участі русів у повстанні окремо від з'ясування походження бродників⁵⁵. Плутанину вносять самі дослідники, безпідставно ототожнюючи «тавроскіфів» Хоніата з куманами⁵⁶ або стверджуючи, що коли хроністи вживають «Рос», йдеться про Київське князівство, а Галицьке позначається локальною назвою «Галица»⁵⁷. У зв'язку із цим, ставимо перед собою завдання систематизувати розрізнені свідчення, щоб показати цілісніший погляд на «тавроскіфів» у праці візантійського хроніста. Можемо виокремити ототожнення «тавроскіфів» і руських. Зокрема, Хоніат писав про чвари між тавроскіфами – київським князем Рюриком і галицьким правителем Романом⁵⁸, що «тавроскіфи» та інші народи перейняли від ромеїв «звичай» братовбивства⁵⁹. В усіх інших згадках «тавроскіфи» мали безпосередній стосунок до Галицького князівства, коли йшлося про першу втечу Андроніка⁶⁰, його рішення вдруге тікати до Галича⁶¹, де він перейняв жорстокі звичаї⁶² та наказ Андроніка зробити фрески в храмі Сорока мучеників із зображенням сцен полювання і зубра, який водиться переважно у «тавроскіфів»⁶³. Описуючи приготування Мануїла Комніна до війни з угорцями, Хоніат писав, що угорський король тоді воявав із сусідніми росами⁶⁴. Тут є чітка вказівка на Галицьке князівство. Крім того, коли йдеться про першу втечу Андроніка, «Галицу» названо топархією Русі («ἔστι δὲ ἡ Γάλιτζα μία τῶν παρὰ τοῖς Ῥώσι τοπαρχιῶν»⁶⁵). В іншому випадку, розповідаючи про надану Візантії допомогу у боротьбі проти половців, відзначено «το χριστιανικότατον γένος οἱ Ῥώσι» («найбільш християнський народ руський»⁶⁶), князі якого виявили готовність допомогти ромеям, серед них і Роман Мстиславович, за візантійськими джерелами «галицький гегемон».

Отже, Микита Хоніат добре розрізняв «скіфів» і «тавроскіфів» й коли розповідав про останніх, не виникає сумнівів, що йдеться про русів. Крім того, нелогічно видається подвійна вказівка в одному реченні на участь половців на боці болгар. Ф. Успенський, аналізуючи «Історію», вказав на події, спосіб викладу яких свідчить про особисту присутність у них Хоніата, зокрема похід Ісаака II проти болгар 1188 р. і 1189 р. та згадка про довірене Хоніату управління філіппопольською фемою⁶⁷. Микита, як учасник боротьби Ісаака проти болгар до 1195 р., описує стан справ з власних спостережень⁶⁸. Тож, будучи свідком і учасником подій, він навряд чи міг істотно наплутати. Інший сучасник – Іоан Кіннам 11 разів писав про «тавроскіфів» та 1 раз – «притаврських скіфів», ототожнюючи їх з русами, з них 8 згадок стосуються Галицького князівства⁶⁹.

Те, що візантійські хроністи під «тавроскіфами» здебільшого мали на увазі «галичан» підштовхує до думки про можливу участь галицького князя у повстанні. Л. Войтович, переймаючи інтерпретацію «Слова о полку Ігоревім» М. Тихомирова, який пов'язує панегрику Ярославі Осмомислу з подіями в Болгарії 1186–1187 рр., вбачав у цьому підтвер-

дження такої ідеї. Вчені відштовхувалися від припущення про обізнаність автора «Слова» з болгарською ситуацією і негативною реакцією на неї угорського короля⁷⁰. Зокрема, у фразі «підпер гори угорські своїми залізними полками, заступив королеві путь»⁷¹ вбачали блокування Залізних воріт, звідки могли виступити угорці⁷². У цих словах М. Тихомиров дошукувався, з одного боку, відсутність загрози від сусідньої Угорщини, з іншого – напруженість галицько-угорських відносин⁷³. Вираз «меча бремени чрез облаки» інтерпретують як опис переправи військових знарядь, стінобитних машин, а фраза «рица тропу Траяну чрез поля на горы» повинна стосуватися «гірського шляху в Балканах, відомого під назвою Троянної дороги»⁷⁴.

На перше припущення можна навести контраргумент, інші складно підтвердити чи заперечити. Угорський правитель, справді, зайняв ворожу позицію щодо болгар. Проте практично її реалізовано значно пізніше. Лише після того, як візантійські війська зазнали серйозної поразки від болгар при Аркадіополі 1194 р., Ісаак II Ангел звернувся до Бели III з проханням про військову допомогу і той погодився її надати⁷⁵. Щодо двох інших виразів існує значна кількість тлумачень. Якщо дослідники «Слова», здебільшого, погоджуються з тим, що під «меча бремени чрез облаки» малася на увазі військова потуга Ярослава Володимировича⁷⁶, то вираз про «загадкового» Траяна, тричі згаданого у тексті, спровокував появу кількох течій з відмінними трактуваннями, хоч деякі представники історичного напрямку в «тропі Траяна» вбачають шлях від Дунаю до Карпатських гір через Валахію⁷⁷. Л. Войтович звернув увагу на рядки про Траяна у зв'язку з тим, що «Карпатська лінія оборони була неприступною і тому походи угорського війська на Галич відбувалися в її обхід через Сянок і Перемишль»⁷⁸. В історіографії вже здійснено деякі дослідження середньовічних шляхів через Карпати, але локалізувати їх дуже складно⁷⁹. Все ж, згадка про Траяна у «Слові» з'являється не у контексті розповіді про Ярослава Осмомисла, а далі в тексті, тому прив'язування цього виразу до загального тлумачення викликає сумніви.

Підтвердженням стосунку галицького князя до подій 1186 р. вважають «повторне» звернення болгар до Галича на початку XIII ст. Зі смертю болгарського царя Калояна у 1207 р. із синами Івана I Асеня – Іваном II Асенем та Александром почав конкурувати за престол племінник Калояна Борил. Вони мали досить слабкі позиції через малий вік (Іванові Асеню було близько 16–17 р., Александр – на 2–3 роки молодший), відсутність авторитету в середовищі армії, боярства і суспільства⁸⁰. За хронікою Георгія Акрополіта, Іван втік до країни русів, де після тривалого перебування зібрав руські дружини для повернення на батьківщину. У результаті, він переміг Борила і заволодів великою країною (1218 р.): «ὁ τοῦ Ἀσάν υἱὸς Ἰωάννης φυγαδεῖα χρησάμενος περὶ τὰ τῶν Ῥώσων χωρεῖ, ἐκεῖσε τε χρόνον ἐφ' ἱκανὸν διαμείνας καὶ τινας τῶν συγκλύδων Ῥώσων ἐν ἑαυτῷ περιαγαγὼν, τὴν πατρικὴν ἀνακαλεῖται κληρονομίαν, καὶ πολεμεῖ τῷ Βορίλλᾳ καὶ νικᾷ τοῦτον καὶ χώρας εὐκρατῆς οὐκ ὀλίγης γίνεται»⁸¹. Постає питання де саме у «країні русів» 11 років перебував Іванчик? Є дві версії. За першою, він переховувався у Київському князівстві⁸², відповідно, на думку Володимира Пашуто, руська допомога надійшла з причорноморського Пониззя⁸³, за другою – знайшов притулок у Галицькому князівстві⁸⁴. Часто це питання просто опускають, не вдаючись до конкретизації і з'ясування можливості русько-болгарських контактів⁸⁵. На думку Л. Войтовича, лише Галицьке князівство могло бути зацікавлене у наданні такої допомоги й припустив, що Ігоревичі мали обіцяти її Іванові II, але, зважаючи на внутрішні галицькі колізії, піддав сумніву можливість реалізації цієї допомоги⁸⁶. Половці були союзниками Борила, тому в них він затримуватися не міг, а «Київ був надто далеко і тамтешні правителі вже давно не виявляли інтересу до Нижнього Подунав'я»⁸⁷. У версії про Галич дивує те, що незадовго до того Роман Мстиславович здійснив кілька походів проти болгарсько-половецьких сил. Чи не головним аргументом проти цієї версії є внутрішня політична криза та угорський тиск, який посилювався на початку XIII ст. З одного боку, галицько-угорські колізії робили неможливим надання допомоги болгарам, з другого – саме протистояння з Угорщиною виступало пунктом перетину інтересів Галича і Тирново. В. Пашуто писав: «Союз з Болгарією був природним для Русі, що остерігалася втручання Угорщини і папства у справі Галичини. Конфлікти з Угорщиною 1201–1202, 1210, 1230 рр., у свою чергу, зближували Болгарію з Галичиною»⁸⁸.

Єронім Граля назвав побутування в історіографії тези про наявність відносин між Галицьким князівством і Болгарією наприкінці XII – на початку XIII ст. та надання остан-

ній допомоги прикладом поганої праці з джерелами й зауважив на потребі звернутися до оригіналу хроніки Георгія Акрополіта, а не перекладу 150-літньої давнини⁸⁹. Зважаючи на тогочасну політичну ситуацію, дослідник відкинув можливість участі галицьких полків на боці Асенів. Проте використання автентичного тексту, його порівняння з російським перекладом, іншими виданнями суттєво ситуації не змінює, лише дає змогу внести деякі корективи. Зокрема, в історіографії (від В. Пашуто) блукає думка про участь «галицьких вигінців» у боротьбі Івана Асеня II за болгарський престол⁹⁰. Тут, очевидно, допущено помилку в перекладі хроніки Георгія Акрополіта. Візантійський автор вживає слово «φυγαγεῖα», тобто, «втеча», але воно стосується Івана II Асеня, який покинув Болгарію, а не русів, котрі прийшли йому на допомогу. Втім, коли під «вигінцями» мати на увазі «тих, що жили на вигоні», тоді це набуває сенсу. Дослідники погоджуються, що Іванові II Асеню надали допомогу жителі Нижнього Подунав'я, «слов'яни-подоунайці»⁹¹. П. Павлов – прихильник першої версії – свою позицію аргументував повідомленням Акрополіта про перебування царевича в «країні руській», тобто Київському князівстві, а військо Івана II Асеня «τῶν συγκλύδων Ῥώσων», на його думку, складалося з бродників або вигінців⁹². Відгомін тих подій знаходимо у «Похвальному слові на чудеса Святого Димитрія Солунського» Іоана Ставракія. Серед союзників Іоана II Асеня тут названо «всякого роду росів, які годуються з гіперборейського клімату»: «τῶν Ῥός παντοερμία παντός εκ γένους, ὁλόσα βόσκει κλίμα τὸ ὑπερβόρειον»⁹³. Микита Хоніат «скіфами гіперборейськими» називав лише жителів Галицького князівства⁹⁴, а пізніший автор Никифор Григора писав про велику і густонаселену Русь, розташовану частково «на гіперборейських (північних) землях», або «поміж гіперборейськими горами»⁹⁵.

Є міркування, що деякі болгарські міста в усті Дністра та на Дунаї у Воскресенському літописі були зараховані до руських через пам'ять про їхню участь в болгарських справах у XIII–XIV ст., хоч цьому складно знайти пояснення. Вперше таку думку висловив російський вчений XIX ст. Філіп Брун⁹⁶. П. Павлов, не виключаючи можливості інших подій, пов'язаних з участю русів, за період XII–XIV ст. відзначив, головню, взаємний культурний вплив⁹⁷.

Михайло Бібіков, розглядаючи повідомлення Миколая Месарита – очевидця бунту Іоана Комніна Товстого 1201 р., учасники якого «вимагали, щоб ромеїв не перемагали ні «скіф», ні «болгарин», ні «тавроскіф», ні інші «варвари»⁹⁸, припустив, що в другій половині XII – на межі XIII ст. могли відбуватися русько-візантійські зіткнення⁹⁹. Справді, ця згадка, окрім епізоду участі «тавроскіфів» у боротьбі на боці болгар, жодних інших асоціацій не викликає. За періоду правління Мануїла I та Алексія II Комнінів джерела не дають натяку на можливі візантійсько-галицькі конфлікти. Коли ж до влади в Галичі прийшов Роман Мстиславович, він став союзником імперії проти болгарсько-половецьких військ.

Утворення Другого Болгарського царства та зосередження на Нижньому Дунаї значної кількості половців призвело до заворушень на Балканах. Те, що болгари зуміли організувати повстання, заручитися підтримкою кочовиків і здійснити кілька походів, загрожуючи навіть Константинополю, послабило вплив Візантії на цих теренах, а згодом призвело до втрати її контролю над Нижнім Подунав'ям. Але не можна цілком погодитися із тим, що нібито в першій половині XIII ст. «Нижнє Подунав'я трансформувалося з контактної візантійсько-галицької на контактну болгаро-галицьку зону»¹⁰⁰. Надання болгарам допомоги мало укріпити русько-болгарські відносини¹⁰¹. Окрім половецької присутності, підтримувати владу над Подунав'ям на межі XII–XIII ст. Галицькому князівству заважала політика Угорщини, спрямована на заволодіння Східним Прикарпаттям. Візантійсько-галицькі відносини після Романа Мстиславовича не мали розвитку. Зважаючи на розпачливе становище після 1204 р., імперія намагалася утримати зв'язок із Київською митрополією як, мабуть, останнім важелем впливу на той час.

Отже, бродники восени 1186 р. в ході повстання, та, як засвідчують джерела, ще кілька разів упродовж першої третини XIII ст. надавали військову підтримку болгарам. Хоча, вони – «тавроскіфи» нижньодунайських земель – перебували під впливом Галицького князівства, неможливо довести, що їх участь була ініціативою галицького князя. За хронологією Ярослав Володимирович, справді, міг надати допомогу повстанцям і мав мотив (реакція на вбивство Андроніка Комніна), однак можливість виступу проти імперії видається сумнівною. Адже сам князь у походах участі не брав, лише споряджав війська,

до того ж унікав конфліктів імперії з іншими державами. Вираз «Слова», радше, означав закріплення Подунав'я за Галицьким князівством і те, що угорському королю шлях туди обмежено. Тому Ярославові Володимировичу, який у той час був більше зайнятий проти-стоянням із боярською опозицією, відводиться пасивна роль – безперешкодний пропуск військ через Нижній Дунай на допомогу болгарам. Для бродників, як і половців, військові дії були способом збагатитися, але, не применшуючи значення їх допомоги на першому етапі боротьби, на протигагу куманам, їхня роль у повстанні епізодична.

¹ *Бибиков М. В.* Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси. Нарративные памятники. М., 2004. Т. 1. С. 373.

² *Литаврин Г. Г.* Два етюда о восстании Петра и Асеня // *Византия и славяне*. М., 1999. С. 354.

³ *Nicetae Choniatae Orationes et epistulae* // *Corpus fontium historiae Byzantinae*. Berolini, 1972. P. 93.18-22.

⁴ *Котляр М.* Давньоруські корені козацтва // *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина*. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ–Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.). К., 1993. Вип. 1. С. 36; *Литаврин Г. Г.* Два етюда... С. 354; *Успенский Ф. И.* Участіе Русскихъ въ борьбѣ за независимость // *Успенский Ф. И.* Образование Второго Болгарскаго царства. Одесса, 1879. С. 35–36; *Князький И. О.* Русь и Степь. М., 1996. С. 61; *Пашуто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 200; *Цанкова-Петкова Г.* България при Асеневци. София, 1978. С. 27.

⁵ *Тихомиров М. Н.* Древняя Русь. М., 1975. С. 33; *Войтович Л. В.* Перша галицька династія // *Генеалогічні записки*. Львів, 2009. Вип. 7. С. 15.

⁶ *Войтович Л. В.* Галицько-болгарські відносини у першій третині XIII століття // *Княжа доба: Історія і культура*. Львів, 2010. Вип. 3. С. 202, 205; *Войтович Л. В.* Границы Галицко-Волынского государства // *Русин*. Международный исторический журнал. Кишенев, 2011. № 3 (25). С. 21.

⁷ *Андреев Й.* История на Второто българско царство. Търново, 1996. С. 32; *Божилев И.* Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1994. С. 29; *Божилев И., Гюзелев В.* История на средновековна България VII–XIV век / *История на България в три тома*. София, 1999. Т. 1. С. 430; *Дуйчев И.* Проучвания върху българското средновековие. София, 1945. С. 55; *Иречекъ К. I.* История болгаръ / *Пер. с чешского Ф. К. Бруна, В. Н. Палаузова*. Одесса, 1878. С. 301–304; *Ritter M.* Die vlacho-bulgarische Rebellion und die Versuche ihrer Niederschlagung durch Kaiser Isaakios II. (1185–1195) // *Byzantinoslavica. Revue internationale des Etudes Byzantines*. Prague, 2013. № 1–2. S. 183.

⁸ *Литаврин Г. Г.* Русско-византийские отношения в XI–XII вв. / *История Византии: В 3 т.* М., 1967. Т. 2. С. 351.

⁹ *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου: τα σωζόμενα*. Αθήνα, 1879. Т. А'. Σ. 323.3; *Войтович Л. В.* Перша галицька династія. С. 14; *Бибиков М. В.* Древняя Русь и Византия в свете новых и малоизвестных византийских источников // *Восточная Европа в древности и средневековье*. Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. М., 1978. С. 299–300.

¹⁰ *Юревич О.* Андроник I Комнин / *Пер. с англ. К. Л. Дробинской*. СПб., 2004. С. 242.

¹¹ *Войтович Л. В.* Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за династії Ангелів // *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2008. Вип. 2. С. 36; *Литаврин Г. Г.* Становление Второго Болгарского царства и его международное значение в XIII столетии // *Византия и славяне*. М., 1999. С. 372; *Тихомиров М. Н.* Древняя Русь. С. 32; *Maïorov A.* The Alliance between Byzantium and Rus' Before the Conquest of Constantinople by the Crusaders in 1204 // *Russian History*. Brill, 2015. Vol. 42. Issue 3. P. 301.

¹² *Пашуто В. Т.* Внешняя политика... С. 202.

¹³ *Татищев В.* История Российская. В 3 т. М., 2003. Т. 2. С. 272.

¹⁴ Там же. С. 274.

¹⁵ Там же.

¹⁶ *Nicetae Choniatae Historia* // *Corpus fontium historiae Byzantinae*. Berolini, 1975. P. 1: Praefationem et textum continens. Vol. XI, 1: Series Berolinensis. P. 368.

¹⁷ *Ibidem*. P. 368.44-52.

¹⁸ *Ангелов Д. С.* Восстание Асеней и восстановление средневекового Болгарского государства // *Византийский временник*. М., 1986. Т. 47 (72). С. 57; *Каждан А. П., Литаврин Г. Г.* Южнославянские народы под властью Византии // *Очерки истории Византии и южных славян*. СПб., 1998. С. 191; *Литаврин Г. Г.* Новое исследование о восстании в Паристрионе и образовании Второго Болгарского царства // *Византийский Временник*. М., 1980. Т. 41 (66). С. 94; *Madgearu A.* Frontiera dunăreană a Imperiului Bizantin în secolul al XII-lea // *History & Politics*. Chişinău, 2008. № 1–2. P. 124.

¹⁹ *Γεωργίου του Ακροπολίτου Χρονική συγγραφή* // *Bibliotheca scriptorium Graecorum et Romanorum Teubneriana*. Stuttgartiae, 1978. Vol. 1. Σ. 18.6–15.

²⁰ *Nicetae Choniatae Historia*. P. 368. 58-69.

- ²¹ Успенский Ф. И. Образование... С. 109.
- ²² Nicetae Choniatae Historia. P. 374.88–95.
- ²³ Ibid. P. 374.96–97.
- ²⁴ Успенский Ф. И. Образование... С. 117; Madgearu A. Confrontations between Hungary, the Byzantine Empire and Bulgaria for the Belgrade–Vidin Border Region // Transylvanian Review. 2013. Vol. 22. P. 128.
- ²⁵ Литаврин Г. Г. Новое исследование... С. 101.
- ²⁶ Каждан А. П., Литаврин Г. Г. Южнославянские народы... С. 197; Ангелов Д. С. Восстание Асеней... С. 55.
- ²⁷ Литаврин Г. Г. Два етюдa... С. 354; Ангелов Д. С. Восстание Асеней... С. 60.
- ²⁸ Nicetae Choniatae Historia. P. 373.58–59.
- ²⁹ Ibid. P. 374.79–81.
- ³⁰ Ангелов Д. С. Восстание Асеней... С. 61; Литаврин Г. Г. Два етюдa... С. 362.
- ³¹ Ritter M. Die vlaho-bulgarische Rebellion... S. 183.
- ³² Паутово В. Т. Внешняя политика... С. 202–203.
- ³³ Успенский Ф. И. Участие Русских... С. 35–36.
- ³⁴ Fontes rerum Austriacarum: Abt. 2. Diplomataria et acta. Wien, 1857. Vol. 15. P. 18.
- ³⁵ Ibid. P. 23.
- ³⁶ Котляр М. Ф. Русь на Дунаї // Український історичний журнал. К., 1966. № 9. С. 19.
- ³⁷ Котляр М. Давньоруські корені козацтва. С. 38.
- ³⁸ Malingoudis Ph. Die Nachrichten des Nicetas Choniates über die Entstehung des Zweiten Bulgarischen Staates // Byzantina. Thessaloniki, 1978. Vol. 10. P. 136.
- ³⁹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. М., 1962. Т. 2. С. 342.
- ⁴⁰ Головка О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Український історичний журнал. К., 1991. № 11. С. 32. О. Головка висновує, що «бродники у широкому розумінні цього слова – східнослов'янське населення, котре мешкало в Південно-Східній Європі і не підкорялося або майже не підкорялося князівській адміністрації» (Головка О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я... С. 33).
- ⁴¹ Литаврин Г. Г. Два етюдa... С. 355–356.
- ⁴² Malingoudis Ph. Die Nachrichten des Nicetas Choniates... P. 137.
- ⁴³ Ibid.
- ⁴⁴ Литаврин Г. Г. Два етюдa... С. 357.
- ⁴⁵ Дуйчев И. Проучвания върху българското средновековие. С. 55–57, 80.
- ⁴⁶ Виллардуэн Жоффруа де. Взятие Константинополя. Песни труверов / Пер. со старофранц. О. Смолицкой и А. Парина. М., 1984. С. 150–152
- ⁴⁷ Spinei V. The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century / East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Leiden–Boston, 2009. P. 159.
- ⁴⁸ Головка О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я... С. 33.
- ⁴⁹ Литаврин Г. Г. Два етюдa... С. 357–359; Maïorov A. The Alliance... P. 300; Головка О. Б. Давня Русь в системі Byzantine Commonwealth // Східний світ. К., 2003. № 1. С. 57.
- ⁵⁰ Ипатьевская летопись. С. 741.
- ⁵¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.–Л., 1950. С. 64.
- ⁵² Успенский Ф. И. Образование... С. 100.
- ⁵³ Павлов П. Руски «бродници», политически бегълци и военачалници през XII–XIV в. // Павлов П. Бунтари и авантюристи в средновековна България. Велико Търново, 2000. URL: http://liternet.bg/publish13/p_ravlov/buntari/ruski.htm (дата звернення: 2.08.2016).
- ⁵⁴ Malingoudis Ph. Die Nachrichten des Nicetas Choniates... S. 136.
- ⁵⁵ Литаврин Г. Г. Два етюдa... С. 356, 359.
- ⁵⁶ Malingoudis Ph. Die Nachrichten... S. 135–137; Σαββίδης Α. Γ. Κ. Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού και του βαλκανικού κόσμου (με έμφαση στα τουρκόφωνα φύλα) // Βυζαντινό κράτος και κοινωνία. Σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας. 2003. Σ. 141–142; Nikolaos Mesarites. Die Palastrevolution des Johannes Komnenos / Ed. A. Heisenberg. Würzburg, 1907. P. 58.
- ⁵⁷ Павлов П. Руски «бродници»...
- ⁵⁸ Nicetae Choniatae Historia. P. 523.43–45.
- ⁵⁹ Ibid. P. 532.15–20.
- ⁶⁰ Ibid. P. 129.29–30.
- ⁶¹ Ibid. P. 347.39–40, 348.63–64.
- ⁶² Ibid. P. 312.2–4.
- ⁶³ Ibid. P. 333.50–57.
- ⁶⁴ Ibid. P. 92.47–49.
- ⁶⁵ Ibid. P. 129.29–30.
- ⁶⁶ Ibid. P. 522.28.

- ⁶⁷ Ibid. P. 402.50.
- ⁶⁸ *Успенский Ф. И.* Византийский писатель Никита Акоминать изъ Хонь. СПб., 1874. С. 172–174.
- ⁶⁹ Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum // *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* / Rec. A. Meineke. Bonnae, 1836. Vol. 23. P. 94.11-12, 115.14-16, 232.3-5, 234.22-23, 242.15-17, 246.21-22, 250.1, 262.17-18.
- ⁷⁰ *Тихомиров М. Н.* Древняя Русь. С. 33–34; *Войтович Л. В.* Границы... С. 21.
- ⁷¹ Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.–Л., 1950. С. 22.
- ⁷² *Бибиков М. В.* Byzantinorossica... С. 373.
- ⁷³ *Тихомиров М. Н.* Древняя Русь. С. 31.
- ⁷⁴ Там же. С. 34; *Войтович Л.* Знову про дискусію з приводу автентичності «Слова о полку Игоревім» та стосовно його авторів // *Записки НТШ*. 2008. Т. 256. С. 42.
- ⁷⁵ Nicetae Choniatae Historia. P. 446. 63-75.
- ⁷⁶ Коментар до оригінального тексту «Слова о полку Игоревім» // Слово о плъку ИгоревѢ та його поетичні переклади і переспіви. URL: <http://litopys.org.ua/slovo67/sl28.htm> (дата звернення: 19.08.2016).
- ⁷⁷ *Соколова Л. В.* Троян в «Слове о полку Игореве» (Обзор существующих точек зрения) // *Труды Отдела древнерусской литературы*. Л., 1990. Т. 44. С. 325–362.
- ⁷⁸ *Войтович Л.* Знову про дискусію... С. 47.
- ⁷⁹ *Рожко М. Ф.* Карпатські шляхи та їх оборона // *Український історичний журнал*. К., 1990. № 10. С. 86–89; *Миська Р.* Середньовічні шляхи в Українських Карпатах (стан та перспективи дослідження) // *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2013. Вип. 17. С. 46–53.
- ⁸⁰ *Павлов П.* Къде в «земята на русите» е бил Иван Асен II? / *Павлов П.* Българското средновековие – познато и непознато: Страници от политическата и културната история на България, VII–XV век. Велико Търново, 2008. С. 126.
- ⁸¹ *Летопись великого логофета Георгия Акрополита* / Пер. под ред. бакалавра И. Троицкого // *Византийские историки, переведенные с греческого, при Санкт-Петербургской духовной академии*. СПб., 1863. С. 38; Γεωργίου του Ακροπολίτου Χρονική συγγραφή. Ρ. 33.
- ⁸² *Павлов П.* България и нейните съюзници от Северното Причерноморие (XII–XIV в.) // *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. 2000. Т. 9. С. 57.
- ⁸³ *Пауцто В. Т.* Внешняя политика... С. 266.
- ⁸⁴ *История Болгарии в двух томах* / Под ред. П. Н. Третякова, С. А. Никитина, Л. Б. Валева. М., 1954. Т. 1. С. 140; *Цанкова-Петкова Г.* България при Асеневци. С. 88, 109.
- ⁸⁵ *Божилков И.* Фамилията на Асеневци... С. 77; *Макушев В.* Болгария въ концѣ XII и въ первой половинѣ XIII вѣка // *Варшавскія университетскія извѣстія*. Варшава, 1872. С. 53.
- ⁸⁶ *Войтович Л. В.* Галицько-болгарські відносини... С. 206, 208.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ *Пауцто В. Т.* Внешняя политика... С. 266.
- ⁸⁹ *Граля И.* Царьград и Rhosia Mikra: о спорных вопросах византийско-русских отношений в XIII–XIV веках // *Colloquia Russica. Материалы V Международной научной конференции, Спешская капитула, 16–18 октября 2014 г.* Краков, Братислава, 2015. Т. 5. Русь и Центральная Европа в XI–XIV веках. С. 345.
- ⁹⁰ *Пауцто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. С. 169; *Вегерчук С. М.* Етносоціальне походження вигнанців і бродників у Галицькому Пониззі // *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Історія*. Миколаїв, 2006. Т. 48. Вип. 35. С. 9.
- ⁹¹ *Головко О. Б.* Слов'яни Північного Причорномор'я... С. 31; *Цанкова-Петкова Г.* България при Асеневци. С. 109; *Войтович Л. В.* Галицько-болгарські відносини... С. 209.
- ⁹² *Павлов П.* Руски «бродници»...; *Павлов П.* България и нейните съюзници... С. 57.
- ⁹³ Ioannis Stauracii Oratio landatoria de Sancti Myroblytae Demetris Miraculis // *Гръцки извори за българската история*. София, 1980. Т. 10. P. 129.
- ⁹⁴ Nicetae Choniatae Historia. P. 129.29-30.
- ⁹⁵ Nicephorii Gregorae Historiae Byzantinae // *Corpus scriptorium Historiae Byzantinae*. Bonnae, 1855. Vol. 3. P. 199. 13-15, 511.17-18.
- ⁹⁶ *Брунь Ф.* Догадки касательно участия русских въ дѣлахъ Болгаріи въ XIII и XIV столѣтіяхъ // *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. СПб, 1878. Ч. 200. С. 228.
- ⁹⁷ *Павлов П.* Руски «бродници»...
- ⁹⁸ *Nikolaos Mesarites.* Die Palastrevolution... S. 21.11–15.
- ⁹⁹ *Бибиков М. В.* Древняя Русь и Византия... С. 301.
- ¹⁰⁰ *Войтович Л. В.* Галицько-болгарські відносини... С. 211.
- ¹⁰¹ *Пауцто В. Т.* Внешняя политика... С. 266.